FOLKLORISTIKA

QARAQALPAQ BAQSÍSHÍLÍQ ÓNERINIŃ BÚGINGI KÚNDEGI TUTQAN ORNÍ

Allambergenova Gúlnara – *professor*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı
«Folklor hám etnografiya» kafedrası

Baxshichilik nafaqat xalq o‘tmishining aks-sadosi,
ayni paytda bugungi kunning ham jarangdor ovozidir!
Shavkat Mirziyoyev.

Tayanısh sózler: qaraqalpaq baqsıshılıq óneri, baqsı, milliy qádiriyat, dástan, duwtar, mádeniyat, tariyx, miyras, kórkem óner.
Ключевые слова: каракалпакское искусство бахши, национальные ценности, эпос, дутар, культура, история, наследие, искусство.
Key words: karakalpak bakhshi art, bakhshi, national values, dastan, dutar, culture, history, heritage, art.

Hár qanday xalıqtıń uzaq ótmishi, shınlıqqa tolı dáwirleri, waqıyaları, maqsetke muwapıq rawajlanıwı muzıka menen sıbaylas. Erte dáwirlerden baslap-aq muzıka úzliksiz ráwishte xalıqtıń jasaw ómiri, zamannıń aǵımı menen tıǵız baylanısta bolǵan. Qandayda bir waqıyaǵa baylanıslı dóregen nama, xalıq namalarına aylanıp ketken. Sonlıqtan xalıq naması - degen atama kelip shıqqan. Sol erte dáwirden beri atalıp kiyatırǵan xalıq namalarında sazǵa uqıbı bar insanlar dóretken. Biraq bul insanlardıń atları saqlanıp qalmaǵan. Sebebi shıǵarǵan namasın notaǵa túsirip qaldırǵanday, muzıka sawatı bar insannıń bolmawında. Eger sonday ilimli, bilimli jazba túrde qaldırǵanday yamasa Evropa mámleketlerindegi ullı kompozitorlarday bizde de, sawatlı insan bolǵanda, nama avtorı menen shıǵarması saqlanıp qalǵan bolar ma edi. Qaraqalpaq xalqında eń kúshli hám tez rawajlanǵan “xalıq awızeki dóretpeler” bolıp, olar atadan-balaǵa milliy miyraslar, dástúrler, qosıqlar, ónerler arqalı shınjırma-shınjır jazıw, oqıw yaǵnıy, sawatlı bolaman degenshe ushlasıp kelgen. Bul ekinshi jaǵınan xalıqtıń óz milliyligine sadıq ekenliginen derek beredi. Milliy muzıkamız tez pát penen rawajlanǵan. Sonlıqtanda hárbir insan dúnyaǵa keler eken, ol milliy muzıka menen tárbiyalanıp, kamalǵa keletuǵını belgili. Sebebi milliy muzıkada tálim-tárbiyaǵa aqıl-sanaǵa, adamgershilikke baslap tárbiyalawshı aqıl-násiyat qosıqlar qatarları óz ara tıǵız baylanısın tapqan.

Qaysı xalıqtı alıp qarasaqta óziniń milliy muzıkasınıń ózgesheligi, olardıń tili ham ómir tárizi, tariyxı hám mádeniyatı, eń áweli onıń awız eki doretiwshiligi-folklor kórkem ónerinde, dástan atqarıwshılıǵında ayrıqsha orın tapqan bolıp, bular millettiń ózligin ańlaw, onıń ózine say milliy qádriyatların hám úrp-ádetlerin, dástúrlerin saqlaw, rawajlandırıw da áhmiyetli bolıp esaplanadi. Baqsıshılıq óneriniń rawajlanıwına názer salatuǵın bolsaq, bul jol Axımbet baqsı mektebinen baslanadı. Onnan burında baqsılar bolǵan, biraq ókinishlisi olar haqqındaǵı maǵluwmatlar biziń kúnimizge shekem jetip kelmegen. Jaǵımlı hawazları, atqarıw sheberligi menen bir qansha jıraw, baqsı, sazendelerimiz xalıq arasınan shıǵıp, ózleriniń talantların, uqıbın xalıqqa kórsetip, el-jurtqa dańqı jayılıp, tarıyxta óshpes iz qaldırǵan ádiwli insanlarımız benen maqtana alamız. Haqıyqatında da, qaraqalpaq kórkem ónerindegi jıraw, baqsı, sazendelerimiz, saz-ásbablar túrleri haqqında maǵlıwmatlar júdá kem hám ilimiy tárepten tereń izertlenbegen. Sebebi olardıń dóretiwshiligi erte dáwirlerde baslanǵan bolıp, baqsı hám jırawlardıń kópshiligi xalıqqa tanılıp, qol jazbalar jazılmay, izertlenbesten, dúnyadan ótip, olardıń sanı azayıp ketken, al qalǵanları bolsa toy merekelerde ózleriniń atqarıwshılıǵı menen kózge túsip, óz ara baylanısıp áste aqırın ózleriniń arasında “mektep” shólkemlestirgen. Degen menen olarǵa da ustaz kerek bolǵan. Soń kórkem ónerdi izertlew isleri baslanadı hám baqsı, jıraw, sazendeler haqqında dáslepki maǵlıwmatlar Q.Ayımbetov, T.Adambaevalardıń kitaplarında payda bola baslaydı. Xalqımızdıń

ásirler dawamında dóretken hám bizgeshe jetip kelgen ruwxıy bay miyraslarımızdıń úlken bólegi awızeki kórkem dóretiwshilik úlgilerin quraydı. Xalıq awızeki dóretiwshiliginiń kóplegen janrları arasında dástanlardıń ayrıqsha ornı bar. Xalıq ómiriniń mıń jıllıq tariyxı, dóretiwshilik qábiliyetin, azatlıq, erkinlik jolındaǵı gúresin, arzıw-úmitlerin, watansúyiwshilik hám adamgershilik páziyletlerin, milliy hám ulıwma insanıylıq qádriyatların, intellektual, etikalıq, fizikalıq, ruwxıy, estetik tárbiya usılların ózinde jámlegen júzlegen dástanlardı bizgeshe jetip keliwinde baqsılardıń xızmeti kútá úlken desek qátelespeymiz. Xalıqtıń milliy mádeniyatınıń ózgesheligi, olardıń tili hám ómir tárizi, ázeliy tariyxı, eń áweli onıń awızeki dóretiwshilik yaǵnıy, folklor kórkem ónerinde, dástan atqarıwshılıǵında ayrıqsha orın tapqan bolıp, bular xalıqtıń ózligin ańlaw, ózine say milliy qádriyatları hám úrp-ádetlerin, dástúrlerin saqlaw, rawajlandırıwda biybaha bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneri xalıq awızeki dóretiwshiliginiń eń áyyemgi hám quramalı túrlerinen biri bolıp, ol millettiń tariyxıy yadın, estetikalıq kózqarasların hám jámiyetlik oy-pikirin jámlestirgen siyrek ushırasatuǵın mádeniy miyras bolıp esaplanadı. Baqsıshılıq kórkem ónerиniń payda bolıwı tikkeley túrkiy xalıqlardıń áyyemgi epikalıq dástúrleri, mifologiyalıq kózqarası menen tıǵız baylanıslı. Dáslepki baqsılar tek ǵana kórkem atqarıwshı emes, al tariyxtı awızsha saqlawshı, ádep-ikramlılıq normaların úgit-násiyatlawshı hám jámáátlik estelikti bekkemlewshi shaxs sıpatında jumıs alıp barǵan. Sol sebepli baqsıshılıq kórkem óneri qaraqalpaq jámiyetinde sociallıq institut dárejesine kóterilgen.

Qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem ónerиniń tariyxıy rawajlanıw basqıshların bir neshe dáwirlerge bóliw múmkin. Dáslepki basqıshta baqsıshılıq epikalıq ráwiyatlar hám ápsanalar túrinde kóringen bolsa, keyingi dáwirlerde ol jetilisken dástanshılıq sistemaǵa aylanǵan. Ásirese, qaharmanlıq dástanlardıń qáliplesiwi jámiyette watansúyiwshilik, mártlik hám sadıqlıq túsiniklerin bekkemlewde áhmiyetli rol atqarǵan. Qaraqalpaq baqsılarınıń repertuarında "Qırıq qız," "Góruǵlı" "Ǵárip-Ashıq," "Húrlixa-Hamra", "Ashıq-Nájep", "Qırmandáli" hám taǵı basqa da dástanlar ayrıqsha orın iyeleydi. Bul shıǵarmalar xalıq tariyxınıń áhmiyetli basqıshların, jámiyetlik qatnasıqlardı hám ádep-ikramlılıq idealdı kórkem obrazlar arqalı sáwlelendiredi. Baqsı atqarıwında tekst hám muzıkanıń úzliksizligi, dramalıq súwretlew qurallarınıń kúshliligi epikalıq tásirsheńlikti jáne de arttıradı. Sonday-aq, baqsıshılıq kórkem óneri qaraqalpaq xalqınıń turmıs tárizi hám geografiyalıq ortalıǵına da beyimlesken. Kóshpeli turmıs sharayatında baqsılar hár qıylı aymaqlarda atqarıp, mádeniy baylanıslardı bekkemlegen. Bul jaǵday baqsıshılıq kórkem ónerиniń aymaqlıq usılları hám atqarıw variantlarınıń payda bolıwına sebep bolǵan. Zamanagóy globallasıw processleri qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem ónerиniń rawajlanıwına eki tárepleme tásir etpekte. Bir tárepten, málimleme texnologiyaları hám ǵalaba mádeniyat tásiri nátiyjesinde dástúriy kórkem óner túrlerine bolǵan qızıǵıwshılıq azayıp atırǵan bolsa, ekinshi tárepten, jańa imkaniyatlar baqsıshılıq kórkem ónerиniń keń auditoriyaǵa jetip barıwına xızmet etpekte.

Ǵárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem ónerin mámleketlik dárejede qollap-quwatlawǵa ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Milliy festival hám tańlawlar, ilimiy-ámeliy konferenciyalar, baqsılardıń qatnasıwındaǵı mádeniy ilajlar bul kórkem óner túriniń abırayın arttırmaqta. Bunday ilajlar tek ǵana dástúrdi saqlaw emes, al onı zamanagóy mádeniy mákanǵa integraciyalaw imkaniyatın beredi. Sonıń menen bir qatarda zamanagóy baqsıshılıq kórkem ónerinde innovaciyalıq kózqaraslar da áhmiyetli orın iyeleydi. Dástúriy atqarıw formasın saqlaǵan halda zamanagóy saxna mádeniyatı hám texnikalıq imkaniyatlardan paydalanıw baqsıshılıq kórkem ónerиniń tartımlılıǵın arttıradı. Bul bolsa jas áwladtı milliy kórkem ónerge tartıwda nátiyjeli qural bolıwı múmkin.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 14-maydaǵı "Baqsıshılıq kórkem ónerin jáne de rawajlandırıw is-ilajları haqqında"ǵı PQ-4320 sanlı qararına tiykar 2019-jıl 5-10-aprel kúnleri Surxandárya wáliyatı Termiz qalasında I xalıqaralıq baqsıshılıq kórkem óner festivalı ótkerildi. Festivalda 72 den ziyat shet el mámleket wákilleri qatnastı. Baqsıshılıq óneri xalqımızdıń eń eskiden kiyatırǵan súyikli ónerpazlarımızdıń bir toparın quraydı.

Xalıqtıń folklor ádebiyatı menen kórkem ónerиniń rawajlanıwında belgili dárejede úles

qosqan atqarıwshılıqtıń xızmeti xalqımızdıń kóp ásirlik tariyxınıń altın betlerin toltırıp kelmekte. Milliy baqsıshılıq kórkem ónerinde ózleriniń dóretiwshilik baylıǵı menen ayrıqsha xalıq húrmetine iye bolǵan tarawı bul baqsıshılıq kórkem óneri bolıp esaplanadı. Baqsılardıń dástan atqarıwshılıq repertuwarı tiykarınan ashıqlıq dástanlardan ibarat bolıp, "Gárip ashıq", "Góruǵlı", "Yusuf Axmet", "Ashıq Nájep", "Qırmándáli", "'Bázergen", dástanların atqarıw sheberligi xalıq kewlinen keńnen orın alǵan. Baqsı (mongolsha hám buryatsha baxsha, baǵsha-ustoz, aǵartıwshı; sanskritcha bihikshu- qálender, darvesh), xalıq dástanshısı degen mánislerdi ańlatqan. Qosıq hám dástanlardı yaddan atqarıwshı, aytıwshı, áwladtan-áwladqa jetkeziwshi atqarıwshı. Baqsı sózi geyde shaman mánisinde de qollanıladı. Baqsı ataması shıǵıs xalıqları arasında termin ózgesheligi menen ataladı. Ózbek tilinde "baxshi", túrkmen tilinde "baxshi", qazaq tilinde jırshı", azerbayjan tilinde "ashúg", gruzin tilinde "migasan", armiyan tilinde "gusan", qaraqalpaq tilinde "baqsı", sózleri fonetikalıq hám funktsiyalıq harakteri jaǵınan ulıwma uqsasılıǵın ǵana ańlatıp qalmastan, olardı atqarıwshılıq óneriniń de jaqınlıǵı kórinedi.

Kórkem ónerimizde shıǵıs xalıq awızeki dóretpeleri kórkem ádebiyatı, muzıkalıq dástanları áhmiyetli orın tutadı. Bular áwladtan-áwladqa ótip kelgen sóz, qosıq, dawıs, saz ásbabları hám kórkem ónerin ózinde sáwlelendiriwshi biybaha sinkretik (lat.syncretismus- turlerin birlestiriwshi) kórkem úlgiler bolıp tabıladı. Dástanlardıń hárbiri, bir pútin bolıp, ásirler dawamında insanlardıń ruwxıy mútajliklerin qandırıp kelgen áyyemgi shıǵıs kórkem óneri bolıp esaplanadı. Áyyemgi hám turaqlı dástanshılıq dástúrlerine iye bolǵan túrkiy xalıqlar ruwxıy mazmunına iye kórkem qádiriyatları, dóretiwshilik baylıqlar milliy miyraslar formasında izertlenip, kórkem ádebiyatqa baylanıslı-muzıkalıq qatlamdı quraydı. Ata-babalarımız olardı jaratıw, sóylew, jırlaw hám tıńlaw menen uzaq ásirler dawamında ruwxry mútajliklerin qandırıp, keleshekke isenim sezimi menen jasap miynet etip kelgen. Sonıń menen birge, dáwirler dizbeginen ótip saqlanıp, dástanshılıq dástúrlerin dawam ettirgen halda búgingi kúnniń ruwxıy hám bilimlendiriw faktorı bolıp maydanǵa shıǵıwın támiyinlegen. Haqıyqatında da dástanlar hám olardıń qosıqlarında xalıq ómiriniń málim tariyxy rawajlanw dáwiri ushın tán bolǵan zárúrli máseleler kóterilip, shın yamasa ertek waqıyaları, ańız hám ráwiyatlar formasında shayır hám baqsılar tárepinen toqılıp ózlestirilgen, qayta islengen hám atqarılıp kelingen. Baqsılar yoshı menen insanlardıń kewil tórine tásir etken hám ruwxıy jaqtan azıqlantırıp kelgen. Áyyemgi dástanshılıq dástúrleri muzey yamasa qorıqxanaday jerde saqlanatuǵın nusqalardan ayrıqsha janlı miyras bolıp, usı kúnge deyin jámiyet qızıǵıwshılıǵı barǵan sayın artıp barmaqta. Túrkiy xalıqları dástanlarınıń dáslepki úlgileri aldın saz ásbabları keyinirek qosıqtan baslanǵan. Dástanshılıq tiykarǵı xalıq sharwashılıq penen shuǵıllanatuǵın, kóshpeli hám otırıqshı turmıs keshiriletuǵın aymaqlarda rawajlangan. Bunı usınıń menen anıqlama beriw kerek, saxra orınlarda, qaladan uzaq jerler hám awıllarda adamlar kún boyı isleytuǵın mashaqatlı miynetten keyin ózleriniń kewilin kóteriw, turmıs uwayımlarınan bir nápes azat bolıw ushın aqshamları bir jayǵa tóplangan. Bunıń nátiyjesinde xalıq qosıqları, termeleri, namalar hám dástanlardıń jaralıwına mútajlik tuwılǵan hám olar bara-bara insan ruwxıy ómiriniń ajıralmaytuǵın bólegine aynalǵan. Dástanshılar tıńlawshılar hám óz isiniń ustası tárepten materiallıq hám ruwxıy xoshametlengen.

Dástan ádebiyatlar, poeziya, muzıka, kórkem sóz hám basqa túrlerin ózinde jámlegen qúdiretli, tásirli tárbiya quralı bolǵan. Xalıq dástanlarınıń mazmun kólemi bolsa keń hám reń-báren bolıp tabıladı. Olarda xalqımızdıń social, siyasiy, ekonomikalıq turmısı, filosofiyalıq hám estetik qarawları, eski hám jańa, zulım hám azatlıq, ullılıq ortasındaǵı gúres óz sáwleleniwin tapqan. Dástanlarda insannıń ómirinde bolıp ótetugın barlıq waqıyalar tiykarınan shın, geyde erteklik, bórttirip aytılǵan gáplerge bay ańız hám ráwiyatlar aytılǵan.

Juwmaq ornında atap ótiw orınlı, qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneri zamanagóy dáwirde dástúr hám innovaciya úylesimi tiykarında rawajlanıwı kerek. Bul procesti ilimiy tiykarda basqarıw hám qollap-quwatlaw milliy mádeniyattı saqlawdıń áhmiyetli faktorlarınan biri bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Moyanov Í. “Qaraqalpaq baqsılarınıń pedagogikalıq kózqarasları” atamasındaǵı magistrlik dissertaciyası. Nókis - 2012.
2. Jumaniyazov K. Baxshilik óneri hám dástanshılıq dástúrleri. - Tashkent: Fan, 2018.
3. Qosimov B. Turkiy xalqlar folklori va epik tafakkur masalalari. Tashkent - 2016.
4. Allambergenov S. Qaraqalpaq xalıq muzıka mádeniyatı. Nókis - 2015.
5. Karimov N. Aǵnanaviy musiqa va zamonaviy madaniyat. Tashkent- 2021.
6. A.A.Erejepov. Baqsılardıń dástan atqarıw usılları. Tashkent - 2025
7. Q.Maqsetov. Qaraqalpaq jıraw-baqsıları. Nókis - 1983.

REZYUME. Bul maqalada qaraqalpaq xalqınıń baqsıshılıq óneriniń ózine tánligi hám búgingi kúndegi onıń tutqan ornı haqqında sóz etiledi. Baqsıshılıq kórkem óneri atqarıwshıdan tayarlıq, itibarlılıq, sabırlılıq, hám úlken miynetti talap etedi. Jáne de bul maqalada baqsıshılıqtıń qáliplesiw basqıshları, atqarıw texnikası, kórkem-estetikalıq ózgeshelikleri hám zamanagóy mádeniy processtegi ornı haqqında sóz etiledi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассказывается об особенностях искусства бахши каракалпакского народа и его роли на сегодняшний день. Искусство бахши требует от исполнителя подготовки, внимательности, терпения и большого труда. Также в данной статье рассматриваются этапы становления искусства бахши, техника исполнения, художественно-эстетические особенности и его роль в современном культурном процессе.

SUMMARY. This article discusses the uniqueness of the Karakalpak people's art of bakhshi and its role today. The art of bakhshi requires preparation, attentiveness, patience, and great effort from the performer. This article also discusses the stages of formation of bakhshi art, performance techniques, artistic and aesthetic features, and its role in the modern cultural process.

МИЛЛИЙ САЗ ӨНЕРИ ИЗЕРТЛЕЎШИСИ

Бегжанов Бердақ – *«Вокал» кафедрасы баслығы*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы
Кенжебаева Сабира Сайлауовна – *доцент*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Tayanısh sózler: qaraqalpaq xalıq qosıqları, awızeki dóretiwshilik, milliy qádiriyatlar, estetikalıq tárbiya, ádep-ikramlılıq tárbiya, mádeniy miyras, ruwxıy rawajlanıw.

Ключевые слова: каракалпакские народные песни, устное творчество, национальные ценности, эстетическое воспитание, нравственное воспитание, культурное наследие, духовное развитие.

Key words: karakalpak folk songs, oral art, national values, aesthetic education, moral education, cultural heritage, spiritual development.

Синкретикалық көркем өнер ең ески жанр болып, қарақалпақ фольклорында сақланып келген. Қарақалпақ фольклорын жанрлық жақтан классификациялағанда мотивке тән сюжет, композиция, яғный саз, сөз, ҳәрекетлердиң өзине тән туўма ырғақлары менен бир-биринен ажыралып турағуғынын көриўимизге болады.

Ә.Алымов бар күш-ғайратын, жигерин халқымыз арасынан аўыз әдебияты үлгилерин жыйнаўға, оларды баспаға таярлаўға ҳәм изертлеўге арнады. Ол қарақалпақ жумбақларын жыйнаў, системаластырыў ҳәм монографиялық бағдарда изертлеў жумысларын биринши болып қолға алды ҳәм усының нәтийжесинде 1970-жылдың 18-февралында «Қарақалпақ халық жумбақлары» деген атамадағы кандидатлық диссертациясын белгили фольклорист Қ.Мақсетовтың илимий басшылығы менен табыслы түрде жақлады. Халық даналығының жемиси болған бул жумбақлар қарақалпақ